

РОЗДІЛ 5

ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ В ЇХ СУТНОСТІ І РІЗНОМАНІТТІ

На зміну первісним релігійним комплексам приходять етнічні релігії. Термін, яким ми послуговуємося, позначаючи різні за змістом і формами, часом, місцем, ареалом виникнення та поширення релігії, обраний як альтернативний щодо звичного «національні релігії». Це зумовлено тим, що, на думку багатьох дослідників, зокрема такого авторитетного знавця історії релігії, як С. Токарев, останній є не зовсім вдалим. Етнічні релігії можна розглядати як: 1) новий тип релігій, що почав складатися у деяких народів у вигляді систематичного оформлення віросповідних норм та чітко зафіксованих традицією обрядів та структур, що функціонують тільки в межах кожного з них; 2) новий етап (стадію, період) в еволюції релігій, що пов'язано з певними суспільними трансформаціями. Вплив суспільства на релігійні спільноти (в рівній мірі як і навпаки) виявився настільки істотним, що це призвело до формування специфічних етнорелігійних комплексів, які синкретизували етнічні та релігійні ознаки у формі окремих етнічних релігій.

Етнічні релігії є результатом сукупного релігійного досвіду таких соціальних організацій, як етнічні спільноти. Їхні релігійні уявлення, переживання та практики, будучи зафіксованими в традиціях і звичаях народу, в особливостях його світогляду, типі мислення й моделях поведінки, в пам'ятках матеріальної та духовної культури, відображають взаємозв'язок двох начал – етнічного та релігійного. Етнічні релігії є продуктом синтезу двох цих сутностей, двох площин людського буття, які тривалий час взаємодіють між собою, зрештою етнічно забарвлюючи систему релігійних цінностей та сакралізуючи й символізуючи світ етносу. В етнорелігіях відображаються релігійні аспекти життєдіяльності етносів та етнічні особливості релігійного буття як окремої особи-носія певної етнічності, так і всієї етнічної спільноти.

Етнізм релігії фіксує безпосередній зв'язок між релігійним віруванням та етнічним середовищем, в якому вони виникають і функціонують. В етнічній релігії фіксується специфіка походження, історії та розвитку народу, особливості його сакралізованого світовідчуття, світосприймання і світоставлення. Етнічна релігія акумулює результати пізнання етносом світу, природного і надприродного, його духовні пошуки.

Етнічні релігії, будучи автохтонними релігійними комплексами, що виникають природним шляхом по мірі дозрівання етнічного організму у межах конкретної етнічної території і не поширюються на інші етноси, є самодостатніми духовними системами, які задовольняють духовно-культурні потреби певного етносу. Вони є засобом його самозбереження як самобутньої етнічної спільноти, постають формою пошуку і утвердження етнічної тотожності. В процесі життя етносу його природна релігія зазнає змін,

вдосконалюється і, якщо її розвитку не перешкоджають якісь зовнішні чинники, постає ідеальним виразником внутрішньої ідентичності або тожсамості народу.

Таким чином, етнічна релігія – це віросповідання кровноспорідненої спільноти людей, яка має спільну територію (рідну землю), спільну мову (рідну мову), спільні родові легенди про походження свого народу, спільну історичну пам'ять, звичаї та обряди.

Історичне підґрунтя виникнення етнічних релігій. Етнічні релігії виникають у переломний історичний період, який пов'язується із суттєвими якісними змінами в суспільстві. Вони стосуються різних сторін його функціонування: знарядь праці, економічного устрою, виробничих відносин, політичного ладу, форм правління, соціально-станової диференціації, форм людських об'єднань тощо. Абсолютизація якоїсь однієї з них призводила до однобічності в розумінні історичних умов появи етнічних релігій. Пояснення виникнення цих релігій розкладом родоплем'яного устрою, настанням рабовласницької суспільно-економічної формації та становленням класового суспільства базувалося на визнанні домінантою суспільного розвитку способу виробництва і характерного для його історичних диференціацій класового поділу. Деякі етнічні релігії дійсно спричинені переходом докласового суспільства у рабовласницьке, але беззастережно прийняти універсальність цієї умови неможливо, бо ж не всі народи пережили рабовласництво, а етнічні релігії виникали й за інших економічних та соціально-політичних устроїв.

Обов'язковим історичним підґрунтям виникнення етнічних релігій є новий тип об'єднання людей (не у вузькій, виключно кровноспорідненій, а в громадянській общині), які зазнають соціальної диференціації і які консолідуються у формі держави. Відтак, етнічні релігії виникають на стадії формування соціально ієрархієзованих (за професією, станом, владою, функціями тощо) та державних суспільств.

Хронологічно визначити цей історичний період як єдиний і одночасний для всіх народів досить складно. Для одних поява етнічних релігій датується IV тисячоліттям до н.е., а для інших – XX століттям н.е. Але стадіально всі етнічні релігії стоять приблизно на одному історичному ступені [Див.: Токарев С.А. Проблемы периодизации истории религии // Вопр. научн. атеизма. – Вып.20. – М., 1976. – С.79]. Правда, етнічна релігія, як стадія розвитку будь-якої релігії, не є обов'язковою, такою, що послідовно замінює один ступінь на інший. Скажімо, арабські народи, серед яких зародився іслам, не знали, власне, етнічної релігії, а перейшли до світової безпосередньо від родо-плем'яних культів. Так само й первісні племена Центральної Африки, які приймають християнство, “перестрибують” стадію етнічної релігії. На українських теренах етнічна релігія також не сформувалася, хоч князь Володимир і прагнув це зробити на початку 90-х років X століття, звівши на київські гори всіх ідолів-богів з різних регіонів

Київської Русі. Але, запровадивши зрештою християнство, він цим самим перервав процес становлення етнічної релігії давніх українців.

Етнічні релігії виникають у рамках окремих народів, які з'являлися дуже нерівномірно. Проте, незважаючи на всю унікальність і самостійність цих одиничних процесів, етнічні релігії все-таки відтворюють у надто загальних рисах етнорелігієгенез, у якому різні типи релігій перебувають у надто складних відносинах, взаємно переплітаються, впливають один на одного, створюючи нові синкретичні форми. Етнічні релігії виростають із суспільних умов існування будь-якого народу, тому вони не подібні між собою і за окремими елементами, і за духом, і за часом виникнення, і за типом відношення до трансцендентного, і за змістом віровчень, і за культовими формами. Але всі їх єднає те, що вони, сформувавшись серед одного народу, зрослися з ним.

Сам термін “етнічна релігія” використовується давно і дається певній групі релігій, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з якимось певним етнічним утворенням. Залежно від рівня етносоціального розвитку суспільства всі етнічні релігії поділяються на народні та національні або етнодержавні.

Народні релігії. Виходячи із етимології грецького слова *etnikos* (родовий, народний, язичницький), народні релігії тотожні, власне, етнічним у вузькому розумінні цього слова. Народними релігіями традиційно вважаються так звані природні релігії, тобто ті, які виникають природним шляхом внаслідок поступового й довготривалого розвитку світоглядних уявлень тієї чи іншої етнічної спільноти про світ природний і надприродний і які представлені у вигляді міфів, традицій, звичаїв, обрядів, культів. Певна етнічна спільність виникає й підтримується завдяки єдиному генетичному (кровноспорідненому) походженню, спільній території проживання та мові спілкування, спільній історичній пам'яті, які зафіксовані у родових легендах про походження народу і постійно відтворюється при здійсненні колективних обрядів. Деякі дослідники навіть ототожнюють етнос і етнічну релігію, вважаючи складові етносу тим, що “становить його етнічну релігію” [Див.: Лозко Г. Етнічна релігія як наукове поняття // Етнос і релігія. – К., 1998. – С.4].

До народних релігій відносять такі релігійні комплекси, які виникли в середовищі ранніх етносів і відповідали їхнім духовним, ідеологічним та культурним потребам. Це, насамперед, давньоіранські, давньоєгипетські, давньоіндійські, давньогрецькі, давньослов'янські та інші релігії, які передували більш розвинутим релігіям державних етносів-народів (зороастризм, грецький чи римський політеїзм, релігія ацтеків чи інків, релігія східнослов'янських племен Київської Русі тощо). Народні релігії – це вияви автохтонних традицій, які не лише зберігають їх, а й розвивають, удосконалюють. Народні релігії є обов'язковими для сповідання

представниками певних етнічних спільнот. Їх, як правило, не вибирають, бо ж у них – народжуються.

Подальша доля народних релігій залежить від наступної історії народу. Якщо останній під впливом зовнішніх обставин – природних чи соціальних катаклізмів (наприклад, зміна клімату, війни, поневолення і поглинення під час міграцій тощо) – зникає, то зникає і його релігія. Більшість ранньоетнічних релігій втрачені повністю. Інша частина народних релігій або збереглася, але у модифікованому вигляді, або видозмінилася – органічно вплелася в інші релігійні комплекси, увійшовши у більш пізні і складні культи, по-новому осмислюючи старі істини, обряди, традиції, цінності. При конструктивній еволюції народу до рівня нації, народна релігія переростає рамки вузької етнічності і стає загальнонаціональним явищем, як, скажімо, індуїзм чи сінто, тобто національною релігією. Національна релігія – це вже вищий ступінь розвитку етнічної релігії в широкому розумінні цього слова.

Визначаючи характерні риси народних релігій як нового типу релігій, треба врахувати, що вони сформувалися в надрах родо-плем'яних культів, а тому є результатом певного релігійного синтезу попередньої традиції і посталих новітніх явищ в релігійному житті конкретного народу. На стадії бездержавного етносу ці релігії ще дуже тісно пов'язані з народом, а тому етнічні і релігійні кордони збігаються. На відміну від панування в первісних релігіях сімейних богів, на передній план висуваються божества-покровителі народу. Божества окремих племен нібито інтегруються, поширюючи свій вплив і покровительство на значно більші (ніж рід чи плем'я) соціальні групи. В основі цього лежить міграція, а отже і соціально-культурні контакти різних етносів. З'являється потреба універсалізації релігійних поглядів.

Соціальна диференціація в суспільстві зумовлює виокремлення в рамках народних релігій двох комплексів, один з яких призначений народним масам, де сильні залишки родо-плем'яних культів, а другий – офіційний – для відокремленої верхівки суспільства, який утверджує нові ідеї (соціальної нерівності, походження та успадкованості влади земних володарів від богів, необхідності зрощення влади релігійної і політичної тощо). У народних релігіях земна ієрархія, побудована за принципом панування й підлеглості, відтворюється у небесній, коли існує політеїзм і кожний з богів опікується певною стихією, явищем, якоюсь стороною життєдіяльності народу.

Отже, крім звичного уособлення навколишнього середовища, зокрема явищ і сил природи, у вигляді духів (гноми, мавки, русалки, водяники, лісовики та ін.) і богів (сонця, місяця, вітру, вогню тощо), народні релігії уособлюють людську працю (боги землеробства, бог скотарства), різні сфери діяльності (бог письма). Так, у Давньому Єгипті землеробські боги мали вузьку «спеціалізацію»: той, хто готує ґрунт; той, хто сіє; той, хто дає вологу; той, хто збирає врожай; той, хто зберігає врожай та ін.

Основними об'єктами релігійного поклоніння в народних релігіях стають боги, які поступово змінюють свій зовнішній вигляд у свідомості

людей. Замість зооморфізму (поклоніння богам в образі тварин) приходиться антропоморфізм (поклоніння людиноподібним богам).

Світ людей, що сповідують ці релігії, повністю населений духами, демонами, богами з диференційованими функціями, між якими існують складні відносини і з якими треба вміти спілкуватися. Богам необхідно приносити жертву, здійснюючи це під час обов'язкових і складних обрядів. Саме тому народні релігії вважаються обрядовими й офірними, тобто жертвними. Без правильно здійсненого обряду принесена жертва не буде прийнята богами, а тому необхідний посередник між богами і людьми. У ролі посередника виступає жрець, який має високий авторитет у суспільстві, за звичаєм успадкований від батька. Жрець виконує багато функцій. Він – жертводавець, ворожбит, заклинатель, цілитель, охоронець таємних знань, співець, автор гімнів. Діяльність жреця утаємничена, його стосунки з віруючими – дистанційовані. При цьому віруючі – не учасники, а споглядальники обрядів. Рабів, чужинців, соціальні низи до релігійного культового ритуалу не допускали.

Народні релігії не знають свого родоначальника, не мають, як правило, храмів. У них немає письмових джерел (крім, хіба що, релігій єгиптян і майя), основною формою передачі знань є усний міф. Він і формує міфологічність цього типу релігії. Всі народні релігії вирізнялися своїм етноцентризмом.

Національні або етнодержавні релігії. Появу цього типу релігій традиційно пов'язують із кризою рабовласницького ладу і переходом до феодальних відносин, коли релігія починає виконувати функцію ідеології, спрямованої на експлуатацію соціальних низів, захист класових інтересів, освячення соціальної нерівності тощо. У такій акцентації саме цих соціально-економічних чинників явно проглядається соціологізаторський підхід, який не враховує інших факторів: гносеологічних, психологічних, історичних тощо.

Наявний у релігієзнавстві поділ усіх релігій на родо-плем'яні, національні та світові [Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990. – С. 21-22] базується на поширених донедавна уявленнях про формаційні етапи етноїсторії. Проте уточнення, які були зроблені останнім часом щодо загальних етнологічних термінів, зокрема етносу та нації, виявляють недосконалість запропонованого поділу. Є велика кількість релігій, які за своїми характеристиками переросли рамки родів і племен, але не стали ще ознакою нації в політичному значенні. Загалом, на момент, коли постає нація як етносоціальний і етнополітичний організм у межах державних чи територіальних кордонів, де люди об'єднуються за історичним та етнічним походженням, мовою, територією, економічним життям, психологічним складом, що виявляється у спільній культурі, певній соціальній структурі, розвиткові економічних зв'язків та самосвідомості, етнічні релігії, як правило, самі еволюціонують у позаетнічні, тобто світові, або замінюються ними.

Вважається, що будь-яка наступна стадія релігій, будучи відображенням історично значущих суспільних відносин, не має своїх власних внутрішньо-релігійних підстав для трансформацій. У даному разі заміна народних релігій народно-державними постає результатом заміни специфічних суспільних відносин, їхніх структурних і функціональних елементів. Вчені застерігають вбачати в тому чи іншому типі релігій лише соціальні або економічні причини, лише рівень і якість відображення суспільних відносин. Треба враховувати також історично змінні відносини між людиною і спільнотою, в якій життєдіє людина [Див.: К типологии религий, предшествовавших христианству // Лукач Й. Пути богов. – М., 1984.– С.63].

Приймаючи певну невизначеність та умовність терміну “національні релігії” [Див.: Релігієзнавство (за ред. С.А.Бублика).– К., 1998.– С.115; Токарев С.А. Проблемы периодизации истории религии. – С.78], але, не знайшовши кращого, дослідники пропонують вживати саме його для позначення таких етнорелігійних утворень, які поширилися серед населення певного народу і діють у межах конкретної держави, тобто в рамках державних народів. Зрозуміло, що державні народи – це ще не нації в сучасному розумінні цього слова. Відомо, що не соціально-політична, а кровноспоріднена єдність лежала в основі первісних держав. Тому більш вдалим був би термін “державно-народні” або “народно-державні релігії”. Проте поняття “національна релігія” вже закріпилося у свідомості і є широковживаним як у релігієзнавстві, так і в етнології, політології, історії.

На відміну від народних релігій, народно-державні тісно пов’язані із формуванням самобутніх, достатньо розвинутих суспільств, які базувалися на високій землеробській культурі, коли з’являється чіткий розподіл праці, що веде до інтенсивного обміну, професіоналізації господарювання, формування міської культури і сильної державної влади. Активізація економічних, культурних, торговельних зв’язків між народами, взаємопроникнення їх культур сприяли зростанню міграції населення різних країн, масштабним зрушенням на ринку праці, централізації держав, які були зацікавлені в уніфікації релігій, культів, у зменшенні віросповідної розмаїтості на їх територіях [Див.: Кривелев И. История религий. – М., 1985. – Т.1. – С.66-67].

Народно-державні релігії – це результат ще більшого релігійного синкретизму. Сформувавшись у надрах народних релігій, вони пережили відповідну еволюцію в період становлення національних держав. До складу цих релігій увійшли різні компоненти навіть первісних релігій, тобто вони містять у собі частку родоплем’яних культів, анімістичних народних вірувань тощо. При збереженні в них залишків одухотворення навколишнього середовища (у вигляді духів і богів) на перший план висувається обоження людських почуттів, переживань, психологічних станів (бог мудрості, бог любові тощо). Власне, для цього етапу характерна поява самого поняття “Бог”. Багатобожжя, характерне для народних релігій, дістає свій подальший

розвиток у процесі виділення якогось одного бога як головного, виникає таке явище, як генотеїзм, який поступово переростає у монотеїзм.

На думку М.Вебера, національні боги – функціональні боги. Вони відігравали певну роль захисника інтересів спільноти, яка його шанувала, могли навіть боротися з іншими, подібними до них чужими богами, боротися так, як ворогував із своїми сусідами їх народ.

Коли стає очевидною необхідність у витлумаченні та поясненні того, що таке Бог, які його прояви, то з'являється і формується віровчення у вигляді певних релігійних принципів, вищих істин, моральних заповідей, канонів та догматів, з'являються народні боги, спасителі, месії. Усе це закладається у віросповідні джерела, так звані «святі книги», у вчення пророків цих релігій тощо. Тривалий час ці джерела існують в усній формі, але з часом починають записуватися.

Саме в рамках народно-державних з'являються перші богословські рефлексії, виникають складні релігійно-міфологічні системи, релігійно-філософські концепції, які пояснювали світобудову, природу і сутність людини, характер її відносин із Богом та своїми одновірцями, потойбічне життя тощо. Поступово релігії цього типу перетворюються із релігій ритуалізму в релігії, які ґрунтуються на внутрішньому переконанні [Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С.11]. Це веде до уніфікації, а відтак і до спрощення культу, жертвоприношень. Відтепер жрецем міг стати будь-хто, а не тільки нащадок жреця, з обмеженими, порівнюючи із попереднім статусом, функціями, які зводилися тільки до культових, а сам жрець перетворювався у своєрідного державного службовця з відправи культу. Змінюється роль віруючих у культовій діяльності. Вони виступають вже не пасивними спостерігачами, а активними учасниками богослужінь, ритуалів.

Саме на стадії народно-державних релігій ми можемо говорити про остаточне відокремлення духовної влади від світської. Світська влада не просто сакралізується і освячується жрецькими. Відбувається освячення соціального устрою суспільства, священним визнається поділ суспільства на варни, касти, верстви, класи. Духовна влада отримує небувалу силу в суспільстві.

Як правило, ці релігії знають свого родоначальника, життя якого з часом міфологізується, сакралізується, в результаті чого він одержує статус бога.

Саме на час розквіту національних релігій припадає активне будівництво храмів як дому божого, як усипальниці родоначальника або сховище його залишків.

Захищаючи інтереси певного народу, окремої держави, релігія перетворюється на ідеологію, тобто стає державною релігією. Тому роль такої релігії не можна обмежувати рамками соціального пригнічення та утисків. Адже вона при цьому є не стільки способом експлуатації

пригноблених та засобом панування вищих верств, скільки національно-державною ідеєю, яка, незважаючи на становість суспільства, об'єднувала народ в єдину державу, робила його власне народом. Врахуємо, що народ ніколи не був політично та соціально єдиним організмом. Проте ні соціально-політична, ні державна спільність не змогли замінити саме етнічність (кровноспорідненість).

Показовою для розуміння сутності етнічних, зокрема народно-державних релігій, є трансформація єгипетської релігії – монотеїстичного культу Амона. Амон – це етнічний бог єгиптян, який зосереджував у собі всі місцеві народні (етнічні) традиції. Саме тому спроба фараона Аменхотепа IV (Ехнатона) провести релігійну реформу, змінивши культ Амона на культ нового бога Атона, який більше відповідав інтересам централізованої держави, зустріла значний супротив. Атон не мав зв'язку з якимось місцевим божеством, виступав певною абстрактною силою, а тому не зміг стати божеством єгиптян. Оголосивши Атона батьком багатьох етносів, а разом з тим вважаючи всіх чужородців не варварами, а дітьми бога, які відрізняються лише мовою, кольором шкіри, нові соціально-політичні сили Єгипту, що прийшли до влади, прагнули зруйнувати в такий спосіб домінування етнічних груп, що підтримували Амона, і відповідно запровадити державний культ нового бога. Проте цього зробити їм не вдалося.

Історична наука засвідчує, що у всіх посталих імперіях, багатоетнічних та багаторелігійних, панівне місце посідав один етнос, який зумів, найчастіше, застосовуючи силу, підкорити собі всі інші. Так, і в Давньому Єгипті, а особливо в Давньому Римі, де в III-II ст. до н.е. національність визначалася громадянським статусом, більшість серед громадян становили, відповідно, етнічні єгиптяни або етнічні римляни. Відтак не належність до держави робить людей етнічною спільністю, хоч держава і сприяє її утворенню. Цьому, насамперед, слугує спільність етнічного походження.

Народно-державна релігія – це складний комплекс, в якому представлені ідеї, які виражають інтереси пануючих етносів та соціальних верств, що відповідають їхнім потребам, але там наявні і уявлення підлеглих народів, образи, які близькі й зрозумілі простим верствам населення країни.

Тому ці релігії відзначаються більшими масштабами впливу, кількістю своїх послідовників. Вони є обов'язковими для певного етносу, оскільки найкраще оберігають його, запобігають духовній асиміляції. Національні або народно-державні релігії тісно переплетені з національною культурою, традиціями і звичаями того народу, серед якого вони поширені. Вони мають величезний вплив на ментальність народу, виявляють її, абсолютно регламентують його поведінку, мораль. Можна сказати, що кордони етнічні, релігійні і державні майже збігаються.

Але релігія – це не просто, як писав М.Вебер, “функція якогось соціального організму, який є його носієм, це не просто “ідеологія” або “відображення” його матеріальних або духовних інтересів” [Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Вебер М. Избранное. Образ

общества. – М., 1994. – С.45]. Виходячи з цього, зміни в рамках етнічних релігій викликані як духовними потребами, так і внутрішньорелігійними.

Національна релігія – це не тільки етап у розвитку певного релігійного комплексу, а й характеристика особливостей релігійності того чи іншого народу. У вітчизняному контексті термін “національна релігія” актуалізувався на хвилі національного відродження, коли постали питання, яку релігію вважати релігією українців, чи достатньо у назву вписати “українська” і Церква автоматично стає етнічною, зрештою, який зміст взагалі вкладати у поняття “український”? Отже, питання полягає в тому, які ознаки дають змогу ідентифікувати релігію як національну, чи достатньо для цього просто факту існування та дії в Україні якоїсь Церкви, тобто функціонування її в нашому етнічному середовищі, а чи ж для того, щоб вважатися національною, релігія має набувати якихось національних (етнічних) рис?

Сьогодні терміном “національна релігія” послуговуються при визначенні національної спрямованості тієї чи іншої релігії. Для українців, що абсолютно очевидно, національною релігією в такому разі постає і відроджуване язичництво, і вкорінене з роками в історію та ментальність народу християнство.

Як бачимо, етнічні релігії – не тільки історичні феномени, перехідний етап в загальному релігієгенезі. Це не тимчасова або недорозвинута ланка релігійного поступу якогось народу чи всього людства, на зміну яким має прийти більш досконала релігія. Етнічні релігії живуть й активно діють і в сучасну епоху, виступаючи духовними індикаторами народів, сприяють їхній ідентифікації, збереженню, відтворенню. В умовах глобалізації вони не тільки не розчиняються серед інших релігій, а навіть розширюють сферу свого функціонування.

Етнічні релігії зорієнтовані на збереження і відтворення етносу, його культури, традицій. Зростаючи разом з етносом, набуваючи при цьому етноспецифічних форм, релігія стає інтегратором завдяки віровченню, відправі культу тощо. Вона формує в її носіїв відчуття етнічної і релігійної спорідненості, визначеності, навіть особливості. Етнічна релігія сприяє формуванню і збереженню етнічної ідентичності. В умовах глобалізації, уніфікації, стандартизації, безкордонності, позапросторовості і позачасовості життя саме етнічні релігії стають тим ґрунтом, на якому стає можливим збереження традиційних цінностей народів та їхня адаптація до реалій сучасного світу. Етнічні релігії є моделлю гармонійної взаємодії етнічного і релігійного. Коли ж етнічне і релігійне в межах однієї спільноти діє в різних напрямках, то наслідком такої дії є послаблення або однієї, або ж обох її складових. Релігія може пришвидшити або пригальмувати створення єдиної нації, збираючи та об'єднуючи різномірні етнічні групи в єдине ціле під унійною ідеєю одних цінностей (свого Бога, своєї церкви, своєї релігії) або ж розчленовуючи етнос на окремі складові на основі відмінностей у вірі.

Взаємозв'язок між етнічністю і релігійністю є складним і суперечливим. Залежно від історичної епохи та географічного розташування народу він набуває різних форм вияву. Етнічні релігії складають певну групу конкретних релігій, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з якимось народом. Варіацій такого синтезу існує безліч, серед яких релігійні комплекси давніх народів (давньоіранські, давньоєгипетські, давньокитайські, давньоіндійські, давньогрецькі, давньослов'янські тощо), які передували відносно розвинутим релігіям державних етносів-народів. Етнічні релігії – це продовження і вияв автохтонних традицій, які не лише зберігають їх, а й розвивають та вдосконалюють. Власні етнічні релігії має кожний етнос, оскільки духовна культура народів є витоковою для кожного з них. На жаль, майже всі ці релігії втрачені, оскільки на їхній ґрунт була привнесена чужа культура, яка наклалася на первісно рідні вірування, синтезувала їх, поступово витісняючи те, що було свого часу для етносу природним.

Але і досі зберігаються ті релігії, які зуміли протистояти універсаліям світових релігій і по сьогодні складають їм певну конкуренцію. До цієї групи релігій належать національні релігії, чий авторитет і влада були підсилені створенням національних держав, зокрема індійської, китайської, японської, єврейської та ін. Такими нині є індуїзм, джайнізм, сикхізм, зороастризм, даосизм, конфуціанство, іудаїзм.

Незважаючи на віднайдення того спільного, сутнісного, що єднає всі етнічні релігії – їх природа і кордони поширення, всі вони є унікальними за своїм ідейним та образним наповненням, ритуалами, вражаючи багатоманітністю зовнішніх і внутрішніх форм маніфестації. Такі різні за місцем і часом походження, за культурно-цивілізаційними коренями, за типом мислення і формою світогляду, за ареалом поширення, всі вони об'єднуються за принципом рівня розвитку етнічної спільноти, а тому є обов'язковими для сповідання представниками певних етнічних угруповань (їх, як правило, не вибирають, в них – народжуються). Етнічна релігія краще інтегрує етнос, ніж світова, бо пріоритетними висуває етнічні цінності. Метою етнічних релігій є єдність і солідарність етносу, його фізичне збереження і духовний розвиток. Серед етнічних релігій є релігії прагматичні, емоційні, раціональні, споглядальні, активні, пасивні, індивідуалізовані, опозиційні тощо. Думається, що тут багатоманіття більше, ніж серед світових релігій, які прагнуть утвердити універсалізм, а не підкреслити особливість, відмінність, унікальність і неповторність віросповідного комплексу, поширеному в рамках даного народу.